

TALLERS D'EMPODERAMENT PER A DONES IMMIGRANTS D'ORIGEN MARROQUÍ

Aina Maria Pieras Lopez

Graduada en Psicologia i Màster en Polítiques d'Igualtat i Prevenció de la Violència de Gènere.
ainamariapl@gmail.com

Paraules clau: dones immigrants, socialització diferencial, tallers, empoderament, Inca.

Resum. *La ciutat d'Inca des de principis del segle XXI ha rebut una gran quantitat de població immigrant, sobretot provinent del Marroc. Les dones d'aquest grup pateixen un aïllament i una vulnerabilitat considerables. A més a més, la societat de la qual formen part té uns estereotips de gènere molt arrelats. Per això, es considera oportú realitzar una intervenció amb aquestes dones. L'objectiu principal és aconseguir el seu empoderament mitjançant la impartició d'uns tallers. Aquesta actuació pretén que les participants puguin identificar els seus desitjos i necessitats pròpies, així com treballar habilitats com l'assertivitat, la resolució de problemes i l'autonomia.*

Keywords: immigrant women, differential socialisation, workshops, empowerment, Inca.

Abstract. *Since the beginning of the 21st century, the city of Inca has received many immigrants, mainly from Morocco. The women in this group suffer considerable isolation and vulnerability, and they live in a society that has very strong gender stereotypes. For this reason, it is considered opportune to intervene with these women. The main objective is to achieve their empowerment through workshops. This action aims to enable participants to identify their own desires and needs, as well as to work on skills such as assertiveness, problem solving and autonomy.*

1. INTRODUCCIÓ

En l'actualitat milions de persones al voltant del món migren per buscar una vida millor. Les dones, que formen part de la meitat d'aquestes persones que decideixen començar un procés de migració, són invisibilitzades, ja que no existeixen mesures de protecció per a elles i són vistes com a víctimes d'una societat patriarcal i masclista en la qual no poden tenir poder de decisió (ONU Mujeres, s.f.).

Tant Espanya com les Illes Balears i la ciutat d'Inca, des dels anys noranta han rebut a una quantitat de població immigrant important. Aquesta població és vista com una variable a tenir en compte en aspectes socioeconòmics de l'Estat. En aquesta època les dones marroquines començaren a emigrar cap a l'Estat espanyol amb les seves famílies i marits, essent la primera vegada que elles sortien del seu país al mateix temps que ells, sense haver d'esperar que els homes s'instal·lassin al país que els rebia (Vitale, 2000). Per tant, a partir de la dècada dels noranta la migració ja no és cosa només d'homes, sinó que les dones del Marroc comencen a formar part d'aquest procés sigui en solitari o amb les seves famílies (Morcillo-Martínez, 2022).

Fins i tot essent una part indispensable del procés de migració, les dones marroquines han estat subestimades pel seu paper en els processos migratoris, les seves contribucions per a l'estat de benestar familiar han estat invisibilitzades i desprestigiades per la societat (Pérez, 2008), i pateixen un racisme estructural per part d'aquesta. Per això, en el cas de les dones es diu que pateixen una doble discriminació, per ser immigrant i per ser dona.

Els inconvenients que pateixen aquestes dones tant per part del seu país d'origen com pel país que el rep tenen un gran pes que perjudica directament la seva persona.

En primer lloc, com explica Harrami (2005), la major part de les dones immigrants del Marroc tenen una vida centrada en el rol de cuidadora dels seus fills i de la llar. Per altra banda, entre aquesta població hi ha una xifra molt elevada de famílies nombroses, per la qual cosa la seva cura recau en elles i fa que es posposi la seva inserció i activitat laboral. Aquesta entrada al mercat laboral també està condicionada pels pocs estudis que tenen, ja que no en tenen de primaris i algunes són analfabetes en el seu propi idioma. Seguidament, és important esmentar el desconeixement que tenen sobre el país que les rep i el poc control de l'idioma (Güell Torrent, Arrasate Hierro-Olavarria i Solé Arraràs, 2020). Moltes dones viuen pràcticament aïllades sense sortir de les seves cases, ja que són els seus marits els que treballen i fan la

compra. Així mateix, estan exposades a una discriminació per estereotips i prejudicis relacionats amb la seva religió, cultura i costums (Zine, 2006). A totes aquestes dificultats fa falta afegir una pobra xarxa de suport, sense familiars i amics que les puguin ajudar (Rodríguez Valladolid, 2014).

Aquest estudi se centrarà en el municipi d'Inca. Segons les dades proporcionades per l'Ajuntament d'Inca, l'any 2023 hi ha 599 dones immigrants, de 18 o més anys, procedents del Marroc. En aquesta ciutat del centre de Mallorca, les dones marroquines tenen un recurs disponible per part de l'Ajuntament d'Inca a Espai de Dones. Duen a terme diverses activitats relacionades amb la seva educació i aprenentatge de l'idioma, encara que la falta de professionals i de temps fa que no es puguin treballar aspectes tan fonamentals com l'empoderament de la dona.

Per tant, és un grup amb una singular vulnerabilitat que s'enfronta a unes desigualtats degudes a les particularitats de la seva religió, cultura i gènere, que les exclouen socialment. Així mateix, hi ha una escassa participació d'aquestes dones en procediments, canvis i drets socials que formen part de la integració social, com és l'accés a la sanitat, la justícia, l'educació, etc. (Instituto de la Mujer, 2022). Les treballadores del centre Espai de Dones manifesten que el fet que les dones puguin prendre decisions sobre la seva vida provocarà que en el futur puguin dedicar més temps a la seva educació i inserció laboral. Si aquestes dones s'integren socialment, poden participar de manera activa en els recursos que existeixen en el seu entorn i satisfer les seves necessitats, i en conseqüència, aconseguir empoderar-se (Morcillo-Martínez, 2022).

Després d'haver recaptat informació de les professionals d'Espai de Dones que treballen amb les dones immigrants d'origen marroquí d'Inca i davant la problemàtica que estan sofrint actualment, es fa la present proposta per pal·liar els inconvenients que causa aquest problema. Per tant, es proposa el següent objectiu: empoderar dones immigrants d'origen marroquí residents en el municipi d'Inca.

D'aquest objectiu general es deriven quatre objectius específics que són: ajudar a identificar les necessitats i els desitjos propis de les participants, ampliar les habilitats de resolució de problemes, fomentar habilitats d'assertivitat i desenvolupar l'autonomia general.

2. MARC CONCEPTUAL

2.1. La perspectiva de gènere

En totes les societats del món es troba vigent el sistema de dominació i subordinació dels homes sobre les dones anomenat patriarcat (Mendieta i Núñez, 2010). En aquest sistema, es duu a terme una discriminació i diferència en les dones mitjançant normes i estereotips de caràcter sexista (Instituto de la Mujer, 2004) que tenen el seu origen en la superioritat masculina i l'androcentrisme (Gil, 2019). El patriarcat ha existit des de temps arcaics i ha anat evolucionant fins als nostres dies, i és el punt de referència per entendre com s'organitza el món (Rosso, 2016).

Són molts els esforços i anys de lluita per acabar amb aquest sistema d'opressió i poder estar més prop de la igualtat entre dones i homes. Durant la Quarta Conferència Mundial sobre la Dona el 1995, es va incorporar el concepte de perspectiva de gènere, fonamental per aconseguir els compromisos relacionats amb la igualtat de gènere (ONU Mujeres, s.f.). Segons Gamba (2008), la perspectiva de gènere reconeix les relacions de poder que hi ha entre els gèneres i com generalment són beneficioses per als homes i discriminen les dones. Així mateix, aquestes relacions són un constructe social que influeix en la constitució de les persones i a la vegada correlacionen amb altres relacions socials com poden ser l'ètnia, la classe social, l'edat, les creences religioses i les preferències sexuals (Gamba, 2008).

La perspectiva de gènere s'incorpora en els estudis, polítiques i normes per posar en dubte els estereotips i elaborar propostes que tinguin en compte els punts de vista i les experiències de totes les persones (UNICEF, 2017). Així doncs, es necessita una perspectiva de gènere per comprendre i posar en context la informació que es crea i divulga, ja que pot ajudar a transformar la societat patriarcal perquè sigui més igualitària i equitativa (UNICEF, 2017).

2.2. Socialització diferencial

És de gran importància definir el sistema sexe-gènere per poder entendre els fonaments del patriarcat i la necessitat d'incorporar la perspectiva de gènere en aquest projecte. El dit concepte es basa en la idea que pel fet de néixer amb un sexe determinat (dona/home) se'ns assigna un gènere (femení/masculí) (Aguilar, 2008). Definit per ONU MUJERES (1997), el gènere és una construcció social que engloba unes conductes, rols, característiques i comportaments que es permeten, valoren i consideren adequades per al gènere masculí i femení. Aquests atributs pateixen variacions depenent de

l'època o la societat en la qual ens trobam i és construït socialment, après i reforçat mitjançant la socialització diferencial (ONU Mujeres, 1997). Segons la Teoria de la socialització diferencial de Walker i Barton (1983), les persones tendran identitats diferents depenent de l'assignació del seu gènere, que els conduirà a diferents conductes, pensaments, actituds, normes i estereotips dins d'àmbits socials i culturals. Aquest procés es duu a terme mitjançant la divisió d'espais o ambients depenent del gènere, essent l'home el qui forma part de l'espai públic i l'encarregat de proveir riquesa a la família, i en canvi, la dona està relegada a l'àmbit privat, la llar i cuidar de les filles i els fills (Monreal Gimeno, Cárdenas Rodríguez i Martínez Ferrer, 2019). Aquesta visió del gènere binari va construint models normatius de gènere que dicten com hem de comportar-nos en totes les esferes de la nostra vida i construeixen la nostra identitat (Santoro *et al.*, 2018).

Així doncs, aquesta diferència en la socialització ha fet que les dones adquireixin una forma de comportament basat en la submissió i l'obediència, perquè són característiques "típiques" dels mandats de gènere tradicionals presents en la seva societat (Monreal-Gimeno i Terrón-Caro, 2015). Si s'encaixa en el rol de dona esperat, no hi ha representació de les dones en l'espai públic i no tenen un accés i control dels recursos igualitari (Astelarra, 2004). Canviar aquest paradigma és un procés complicat i lent, perquè les dones viuen immerses en uns constructes socials que reproduïxen relacions purament patriarcals i desiguals entre les persones des del moment del seu naixement (García Arteaga, Coria i Reyes, 2022). Com menciona García Arteaga *et al.* (2022), circumstàncies com els salaris baixos, les tasques domèstiques que són d'obligat compliment, la privació d'educació, salut i d'accés a la terra allunyen les dones de tenir control sobre les seves pròpies vides. Per tant, s'ha de produir un canvi en la identitat i en com perceben el món i a elles mateixes, en el qual es transformarà un sistema aparentment irrompible i que no havia estat mai qüestionat.

Quan parlem de la desigualtat de la dona en els diferents espais, cal tenir en compte que no totes les dones pateixen el mateix nivell de sotmetiment i discriminació. El concepte d'interseccionalitat, exposat per Crenshaw (1991), explica com la manifestació de diferents variables intensifiquen la vulnerabilitat de les dones. Així doncs, variables com l'ètnia, la classe social, la religió i/o la ubicació geogràfica, entre altres, afecten la situació de vulnerabilitat de les dones (García-Yeste, Gairal y Ríos 2017). Si traspassem aquest concepte a la vida real, n'hi ha que viuen de primera mà l'opressió des de diferents punts, com és el cas de les dones immigrants. La seva vulnerabilitat comença per les raons que les porten a fer el pas d'emigrar a un altre país, ja que poden fer-ho per fugir de la

violència, per falta de recursos o perquè una altra persona ha decidit per elles (Monreal Gimeno, Cárdenas Rodríguez i Martínez Ferrer 2019). Així mateix, l'aïllament, el procés d'adaptació a un nou país, estar lluny de la seva xarxa de suport, els prejudicis de la societat o estar en una situació d'irregularitat són factors que fan que la dona es trobi en una posició més vulnerable (Martín, 1999). Aquestes dones que decideixen deixar el seu lloc de naixement són ignorades i no han estat degudament ateses i protegides durant dècades en molts països, inclòs Espanya (Expósito, 2012). La condició de les dones immigrants, així com ho exposa Expósito (2012), ha de ser reconeguda i s'ha d'atendre i entendre les seves necessitats i propòsits, abandonant la visió racista i classista, i abordant la igualtat d'oportunitats entre dones i homes.

2.3. Immigració

La immigració a Espanya i també a Inca té una gran importància a nivell demogràfic. La població procedent d'altres països ha anat augmentant de manera significativa des de principis del segle XXI (Petrus Bey i Estrany Bertos, 2014). A l'Estat espanyol hi ha una gran varietat de població de diferents zones geogràfiques, encara que la comunitat marroquina ha estat de les més antigues a emigrar cap a Espanya per factors polítics i econòmics. L'any 2022, segons dades procedents de l'Institut Nacional d'Estadística (INE) (2022), a Espanya viuen 770.610 persones procedents del Marroc, i concretament a Balears viuen un total de 29.489 persones del Marroc (IBESTAT, 2022).

Se sap que a Balears, durant els últims deu anys, el nombre de dones marroquines és de 12.543 (IBESTAT, 2022) i a Inca, segons les dades proporcionades per l'Ajuntament, l'any 2023 hi ha un total de 599 dones majors de 18 anys que procedeixen d'aquest país.

És important entendre que les dones marroquines viuen en una societat en la qual els rols de gènere són molt estrictes i estan molt ben definits (Casique, 2007). Com explica Harrami (2005), els homes són els que tenen la capacitat de decisió, ja siguin els pares de la família o el marit, si la dona està casada. És l'home qui té la responsabilitat de gestionar la família i la part econòmica, mentre que elles seran el membre de la família que es troba en la part més baixa i tenen la funció de cuidar de la casa i els fills (Harrami, 2005).

Quan les dones del Marroc arriben a Inca, es troben amb una sèrie d'inconvenients i dificultats que les fan molt més vulnerables, cosa que no ajuda al seu procés d'assentament a la ciutat. Segons Martínez i Tuts, (s.f.) (com se

cita a Batle Mayrata, 2016) es poden resumir en: (1) inseguretats i indefensió jurídica, (2) discriminació múltiple, (3) obstacles en el sistema educatiu/sanitari, (4) falta d'adaptació de les institucions i de la població a les diferències culturals de la població que emigra, (5) rebuig de la societat de valors que no entén, ni coneix, (6) falta de polítiques d'acollida, (7) descoïnement dels idiomes de l'Estat, (8) situacions de dol i ruptura emocional amb el país de procedència.

2.4. Empoderament de la dona

Les dones poden qüestionar i transformar les situacions que perpetuen aquest sistema de discriminació contra elles si prenen consciència del seu poder tant individual com col·lectiu (Instituto de la Mujer, 2004). Aquest procés és anomenat empoderament de la dona i es va parlar d'ell per primera vegada en la Conferència Mundial de Pequín al 1995, es defineix com un desafiament a la ideologia patriarcal i la transformació de les estructures i institucions que continuen perpetuant el sistema de discriminació de la dona. Es refereix a la capacitació de les dones perquè puguin aconseguir el control sobre les seves vides i accés a la informació i recursos (intel·lectuals i materials) (Batliwala, 1997). Les dones, durant molt de temps, no han tengut poder per prendre decisions sobre la seva vida, però el que es pretén amb l'empoderament no és donar poder a algú, sinó que cada persona el trobi per si mateixa, examinant les seves vides i mantenint una visió crítica sobre les situacions que viuen (Delgado *et al.*, 2010).

Són moltes les definicions i visions que es tenen sobre l'empoderament. Alguns autors com Young (1993) exposen que és una transformació de les estructures que perpetuen la situació de subordinació de la dona. Altres autors, en canvi, creuen que l'empoderament ha d'aplicar-se a totes les estructures i fonts de poder que resultin rellevants per a la societat (Schuler i Kadirgamar-Rajasíngam, 1992). Es poden identificar com a font de poder les estructures econòmiques i l'augment de l'estatus econòmic de les dones, però això no eliminaria altres formes de discriminació que pateixen. El mateix ocorre si una dona té accés als recursos bàsics (salut, educació, aliments, etc.), cosa que no significa un cessament en la violència contra la dona (Batliwala, 1997). D'altra banda, autors com Townsed (2002), Kabeer (1998) i Zapata i López (2005) exposen que l'empoderament és un procés que comença dins de cada persona, és un moment en el qual les dones prenen consciència de les seves habilitats i comencen a controlar el temps i espai que els correspon, i que sempre se'ls havia negat.

Sigui com sigui, el procés d'empoderament comença pel reconeixement per part de les dones d'aquesta situació de dominació masculina i per entendre com es manté durant el temps, ja que des del seu naixement les dones han naturalitzat i justificat de manera inconscient la seva pròpia opressió mitjançant els estereotips, rols i limitacions que les allunyen de poder prendre les seves pròpies decisions o pensar per si mateixes. Però aquest canvi també necessita forces externes que aportin una conscienciació i un coneixement de la societat, i més concretament per les dones, per oposar-se a la seva inferioritat dins de la societat i demostrar que la igualtat és una cosa que els correspon (Batliwala, 1997).

Aquesta transformació té una dimensió econòmica, política i social interrelacionada amb el concepte d'empoderament; per tant, no s'espera que totes les dones comencin des del mateix punt de partida, sinó que es tenen en compte les experiències personals de cadascuna i les relacions de gènere entre homes i dones (León, 1997). Així mateix, l'empoderament és un procés que està subjecte a una sèrie de desafiaments, pressions i enfrontaments que deixen ferides en la vida personal de les dones, que poques vegades es consideren.

Mitjançant l'enfocament de l'empoderament, les dones poden planificar la seva vida atenent les seves necessitats i desitjos propis. Com explica Young, (1993) (com es va citar a Parodi i Vergara, 2006) és molt comú caure en l'error d'assumir que homes i dones tendran les mateixes necessitats, així com no tenir en compte les particularitats de cada dona (classe social, ètnia, lloc de naixement, edat, etc.). Tant homes com dones anam rebent missatges durant la nostra vida sobre el que s'espera de nosaltres, com hem de ser i com comportar-nos respecte al nostre gènere. Si ens centram en les dones, han estat educades dins d'uns mandats de gènere en els quals han de dedicar la seva vida a altres persones (marit, filles/fills, persones majors) i ser a través d'aquestes persones, centrant la seva atenció en els assoliments dels altres (Instituto de la Mujer, s.f.).

Altres mandats de gènere com la maternitat imposada, el culte al cos i la bellesa i la docilitat han estat traduïts com a necessitats i desitjos típics de les dones (Freixas 2001). Quan les dones s'empoderen, prenen consciència de si mateixes, dels seus desitjos, motivacions i emocions pròpies, i prenen decisions i accions que transformen el seu entorn i les relacions amb els altres (Soria i Peláez, 2018). La identitat de la dona ha estat construïda a base de demandes patriarcals que la sotmeten, i l'empoderament dona resposta a les necessitats de les dones i es tenen en compte les seves motivacions personals en els àmbits acadèmic, familiar, professional, reproductiu, etc. (Agudelo Londoño *et al.*, 2016; ONU, 2006). La baixa autoestima, el fet de

sentir-se insuficient o la culpa són conseqüències que poden patir les dones per trencar amb els rols de gènere (Benedicto, 2018), ja que elles per primera vegada tenen potestat per identificar les seves demandes personals, expressar-les i estructurar-les segons els seus propis criteris (Young, 1993, com es va citar a Parodi i Vergara, 2006).

D'altra banda, el fet que les dones prenguin el control sobre les seves vides desenvolupa de manera considerable habilitats que anteriorment no consideraven rellevants, com la resolució de problemes (Soria i Peláez, 2018). Encara que aquesta no és una variable delimitada pel gènere, la majoria de les dones del món han hagut de confrontar inconvenients pel que fa a igualtat d'oportunitats i accés a recursos que d'alguna manera contribueixen al desenvolupament i ús d'habilitats de solució de problemes. Segons diversos estudis, els estils d'afrontament de les dones encaixarien dins dels rols tradicionals de gènere, essent elles les que mostren una gran preocupació i complaença pels altres, busquen suport social i estan subjectes a una gran influència emocional per resoldre els seus problemes. És tot al contrari en el cas dels homes, que usen recursos personals interns centrats en el poder i basats en l'acció, la planificació i la competitivitat per afrontar els seus conflictes (Alonso, González y Becerro de Bengoa, 2012; Martínez *et al.*, 2019). La socialització diferencial ens ha ensenyat que homes i dones estan subjectes a grans diferències quant a l'accés a recursos que poden influir en l'adquisició d'habilitats. Perquè mitjançant la confiança, el pensament crític, la capacitat de comunicació, la disposició d'una xarxa de suport i models a seguir que lluiten contra els estereotips de gènere, les dones no sols són capaces de resoldre inconvenients en la seva vida diària, sinó que poden enfrontar-se a situacions de participació i desenvolupament social (Martínez, 2017).

Com venim explicant, l'empoderament posa a l'abast de les dones habilitats que no havien tengut oportunitat d'adquirir per la socialització diferencial. L'assertivitat és la capacitat dels individus d'expressar els seus sentiments, opinions i pensaments d'una manera apropiada i honesta, sense por, agressivitat, culpabilitat o hostilitat, i és una habilitat important per a l'empoderament de les dones (Con, 2012). Una persona assertiva se sent més segura quan s'expressa, i ho fa des del respecte i la responsabilitat, és més resolutiva i es relaciona millor amb les persones del seu entorn (Güell, 2005). Per a les dones, l'assertivitat fa que puguin manifestar com se senten i el que pensen sense el temor a ser culpabilitzades, corregides o influenciades pels altres (Martínez, 2017). Les dones tenen dret a dir "no" i mostrar una visió crítica sobre normes i procediments de la seva pròpia cultura, cosa que no repercuteix en el fet que continuïn sentint-se part de la seva comunitat (Moro Da Dalt, 2012). Les dones amb una actitud assertiva són respectuoses, no se

senten culpables per defensar els seus drets (Con, 2012), són independents i responsables de les seves pròpies decisions i problemes, per la qual cosa no necessiten el permís i l'aprovació dels altres per aconseguir el que es proposen (Martínez, 2017).

En darrer lloc, perquè les dones puguin dur a terme els canvis que es proposen, és important que gaudeixin d'autonomia personal per fer-ho. Aquest concepte està estretament relacionat amb l'empoderament de la dona i, com explica Arias (2019), l'autonomia és la capacitat de prendre decisions de manera independent sense necessitar el consentiment o permís dels altres. Per obtenir aquesta autonomia hem d'aprendre a deixar alguns hàbits que han estat interioritzats des de la nostra infància, que deixen la dona en una situació de sotmetiment i subordinació que la invisibilitza i lleva poder (Martínez, 2017). Encara que el procés d'empoderament doni veu a quines són les limitacions de les dones en pràcticament tots els àmbits de la vida, també dona veu a les motivacions que volen perseguir. Per treballar l'autonomia s'han de posar en dubte les creences personals en relació amb aquesta, es plantegen qüestions que tenen a veure amb l'aprovació dels altres, s'estableixen límits i es reorganitzen les relacions socials en general (Martínez, 2017).

Cada dona ha d'indagar en el seu propi procés d'empoderament, tenir en compte els seus propis interessos i analitzar el seu propi entorn. Aquest procés de desenvolupament personal pot començar amb accions simples com l'alliberament de càrregues domèstiques que sempre havien estat adjudicades a les dones, començar a fer esport, o decisions que tenen més repercussió com deixar els estudis o canviar de treball. Aquest qüestionament de les representacions tradicionals de gènere que és l'empoderament dona una empenta a l'entrada de les dones en els espais públics. Però, tot i ser un procés personal de cada dona, també és necessari promoure un canvi de les estructures socials i de tots els que formen part d'ella (Monreal-Gimeno i Terrón-Caro, 2015).

3. PROPOSTA D'INTERVENCIÓ

3.1. Tipus d'intervenció

L'empoderament de la dona no és un procés que s'aconsegueixi en quatre sessions d'un taller, sinó que pot durar tota la vida, ja que es qüestionaran les relacions desiguals de poder que existeixen entre homes i dones, i aspectes de la vida que mai s'havien posat en dubte. Per tant, dur a terme els objectius que es proposen en el taller és una tasca complicada a causa del

grau de coneixement previ de les participants sobre la temàtica i la implicació d'aquestes en l'activitat. Davant la població amb la qual es té intenció de treballar durant la intervenció, poden sorgir reticències i pors davant alguns continguts del taller. Els seus processos de socialització i la cultura a la qual pertanyen no han de ser un impediment per comprendre la seva perspectiva, i s'han d'entendre els seus valors. Si mantenim una actitud respectuosa, així com una comunicació oberta amb les dones, podrem entendre les seves inquietuds i explorar altres opcions sense allunyar-nos dels objectius primordials de la intervenció.

No obstant això, es pretén aproximar les participants a la idea d'empoderament i altres conceptes relacionats, que prenguin una postura crítica i qüestionin aspectes quotidians de la seva vida, proposar un espai per a la reflexió, l'aprenentatge i l'adquisició d'habilitats per empoderar-se.

3.2. Població diana

Dins del marc d'aquesta intervenció es proposa dur a terme un taller d'empoderament per a dones immigrants d'origen marroquí residents en el municipi d'Inca. Es pretén incorporar aquest taller dins de la programació de la Regidoria d'Igualtat, i més concretament dins del conjunt d'activitats per a dones immigrants que es realitza a Espai de Dones, amb un total de quatre sessions d'una hora i mitja cada una (a excepció de la primera, que és d'una hora).

El conjunt de dones amb el qual es treballarà té una cultura, idioma, religió i costums que coincideixen en la majoria dels casos, cosa que ajuda a mostrar una major empatia i solidaritat entre elles, així com a sentir-se més còmodes si volen compartir les seves opinions i experiències personals. Però també s'ha de tenir en compte que dins d'un mateix grup pot haver-hi diferències quant a l'edat, els anys que porten a Espanya o el domini de l'idioma, aquestes diferències entre les participants poden nodrir el grup amb diversitat de punts de vista que ajudin a la consolidació dels coneixements que es pretenen explicar.

3.3. Disseny

Aquesta intervenció està plantejada d'acord amb el temps del qual es disposa i els objectius que es persegueixen. Per tant, les sessions del taller estan compostes d'una part teòrica, ja que és necessari que s'expliqui el concepte d'empoderament, així com el seu origen i altres conceptes relacionats a aquest. Però també es necessiten activitats de caràcter pràctic perquè la teo-

ria es traspassi a situacions de la vida real, treballar els objectius proposats i dotar de les habilitats necessàries les dones.

A continuació, s'exposen els continguts teòrics i pràctics de cadascuna de les sessions que componen aquest Taller d'Empoderament per a Dones Immigrants, incloent-hi els continguts i com es desenvoluparà cada sessió. Aquest taller està compost d'un total de quatre sessions amb temàtiques diferents, però relacionades entre elles, amb l'objectiu principal d'aconseguir l'apoderament de les dones immigrants. S'ha preparat prèviament una sèrie de presentacions de diapositives perquè les dones que participen en el taller tinguin material de suport visual durant les explicacions.

3.3.1. Primera sessió: presentació del taller i introducció dels conceptes bàsics de l'empoderament

Abans d'endinsar-nos de ple en la part teòrica, és necessari que les participants es coneguin i es creï un ambient de confiança i respecte perquè puguin sentir que es troben en un lloc segur per parlar de les seves experiències. Per a això es realitzarà una dinàmica de presentació anomenada “El cabdell”, extreta de la *Guía para el desarrollo personal* (Instituto de la Mujer, s.f.), que consisteix que les participants es col·loquin formant un cercle i la primera participant, amb el cabdell de llana a la mà, ha de fer una breu presentació sobre ella mateixa (nom, edat, país d'origen, gustos, passió personal, aficions, etc.). Quan acaba, ha de passar el cabdell de llana a una altra de les participants i quedar-se amb l'extrem d'aquest. Totes les participants es presenten i es van passant el fil fins que finalment s'ha format una xarxa en el centre.

Quant a la part teòrica i per dur a terme la consecució dels objectius d'aquest treball, hem de tenir en consideració que les participants comprenen alguns conceptes que apareixen durant tot el procés del taller. Com no tenim encara constància de quin és grau de coneixement i familiaritat de les dones amb aquests conceptes, es durà a terme una petita introducció per explicar-los. Durant uns 30 minuts es pretén que les dones que participen en el taller adquireixin coneixement sobre conceptes bàsics relacionats amb la igualtat entre dones i homes.

Abans de donar per acabada la primera sessió es durà a terme una última dinàmica per conèixer les expectatives de les participants davant aquest taller. L'activitat es diu “L'estenedor”, dinàmica que es pot trobar en la *Guía para el desarrollo personal* (Instituto de la Mujer, s.f.), i cada persona haurà d'escriure en un full amb forma de samarreta el que espera de les sessions del taller. Se-

guidament, ha de llegir a la resta del grup les seves expectatives (si la persona no desitja llegir-ho, es respectarà la seva decisió), i penjarà la seva “samarreta” a l'estenedor prèviament construït. Amb aquesta activitat es pretén conèixer el punt de vista de les dones sobre el taller i què esperen aprendre en aquest.

3.3.2 Segona sessió: identificar les necessitats i els desitjos propis de les participants

Després d'una primera sessió, les participants ja es coneixen, i han creat un vincle que els permetrà compartir les seves experiències; s'ha creat un ambient d'empatia, respecte i confiança entre elles i la persona encarregada d'impartir el taller.

En la segona sessió es pretén que les dones que realitzen el taller puguin identificar quines són les seves motivacions en la vida. Primerament, es durà a terme una dinàmica titulada “Què significa ser una dona/ un home?” (basada en l'activitat inclosa en la *Guía para el desarrollo personal*) (Instituto de la Mujer, s.f.) per introduir els continguts teòrics que s'explicaran posteriorment. Per a aquesta activitat es demanarà a les dones que enuncïin en veu alta quines creuen que són les coses que les dones “fan” o “són” en la societat actual, mentre la moderadora va escrivint-ho en una pissarra. Seguidament, se segueix el mateix procés, però descrivint coses que “fan” o “són” els homes.

L'explicació dels continguts teòrics se centrarà en els mandats de gènere i al final d'aquesta es durà a terme un debat plantejat a través d'una pregunta: *és possible no seguir tots els mandats de gènere?* El que es pretén és que es doni un intercanvi d'opinions sobre el tema exposat, poder compartir si aspectes de la cultura de les participants afecten els mandats de gènere, que puguin escoltar els relats de les altres i tenir l'oportunitat de poder sentir-se identificades. Així mateix, serveix per relacionar els mandats de gènere (alguna cosa imposada per la societat patriarcal) amb l'activitat pràctica (ajudar-les a triar per si mateixes alguna cosa que els agradi).

A continuació, se segueix amb una dinàmica anomenada “Buscant la nostra meta” (Gálvez, s.f.) (activitat inspirada en la dinàmica “Capoll de seda” del Taller de Transformació Personal i Empoderament per a dones) de caràcter pràctic per ajudar les participants a buscar motivacions, objectius i metes del seu interès. En un foli en blanc que se'ls repartirà prèviament, s'escriurà en el centre l'objectiu/fi/motivació important per a la participant. Una vegada identificada i escrita la meta triada per la persona, s'escriuran al voltant els obstacles que pot haver-hi en la consecució d'aquesta meta. Seguidament,

s'ha de proposar una alternativa o solució que les participants considerin oportuna per a cadascun d'aquests obstacles. Amb aquesta activitat comencen a prendre consciència de la seva capacitat de decisió, de les dificultats que es poden trobar en el procés i de què farien elles per trobar una solució.

3.3.3. Tercera sessió: ampliar les habilitats de resolució de problemes i fomentar l'assertivitat

En la tercera sessió del nostre taller tenim com a objectiu principal que les participants amplïïn les seves habilitats de resolució de problemes i desenvolupar l'assertivitat. Abans de passar a la part pràctica de la sessió i com s'ha fet en les dues últimes ocasions, es pretén donar una sèrie de continguts teòrics per al correcte enteniment dels conceptes. D'aquesta manera és molt més fàcil traspasar els coneixements a situacions de la vida real si abans s'han explicat degudament.

Per a la part pràctica d'aquesta sessió es duran a terme dues activitats d'elaboració pròpia, totes dues inspirades en els casos del llibre *L'assertivitat. Expressió d'una sana autoestima* (Castanyer, 2010) que guarden relació amb els objectius que es persegueixen. En primer lloc, s'exposaran una sèrie de situacions en les quals hi ha un problema o conflicte, i les participants han de plantejar tantes solucions com siguin possibles mentre s'anoten en una pissarra, de manera que totes poden veure-ho. En un primer moment, no importa si aquestes són "poc resolutives", sinó que es tracta que totes aportin alguna alternativa, ja que després s'examinaran cadascuna de les respostes, veient si són d'utilitat, realistes i concorden amb la situació. Finalment, i entre totes les dones, es triaran quines són les solucions més adequades que es puguin executar en una situació de la vida real.

Seguidament, es durà a terme la segona activitat, que consisteix a dividir les participants en petits grups i exposar a cadascun un problema en algun àmbit de la vida real (treball, família, amics). Cada grup ha d'analitzar el problema i proposar alternatives/solucions per a aquest. A més, han de planificar com comunicarien a una altra persona la solució o decisió proposada, tenint en compte els consells anomenats durant l'explicació dels continguts teòrics sobre la comunicació assertiva.

Aquestes dinàmiques tenen la finalitat d'entrenar les habilitats de resolució de problemes i assertivitat, ja que es poden comprendre els conceptes de manera teòrica, però també s'han de traslladar a situacions de la vida quotidiana, ja que és on s'utilitzaran. És important plantejar situacions com més semblants a la realitat millor per veure en què es pot millorar i ser capaces d'expressar als altres en quins aspectes.

3.3.4. Quarta sessió: desenvolupar l'autonomia general de les participants

En aquesta quarta i última sessió es té l'objectiu de desenvolupar l'autonomia general de les participants del taller. Després de tres sessions, les dones ja han après molts conceptes i s'han pogut nodrir de les dinàmiques pràctiques que s'han duit a terme.

Com s'ha fet en les anteriors sessions, abans de passar a la part pràctica, sempre hi ha una explicació teòrica sobre els continguts que es treballaran. En aquest cas s'explicarà breument el concepte d'autonomia i el que suposa per a l'empoderament de la dona.

Per a aquesta sessió es rescatarà una de les activitats pràctiques de la segona sessió, en la qual les participants havien triat un objectiu personal del seu interès. Per a aquest objectiu s'havien anomenat els obstacles que es podrien trobar durant el procés, però també les alternatives que elles consideraven les adequades en aquell moment i que podien ser una solució. A la sessió es repartirà el mateix foli que van utilitzar l'última vegada i en aquest cas han de debatre per elles mateixes si creuen que les alternatives/solucions proposades fa un temps funcionarien realment. Amb això es pretén que, després de tot l'après i els exemples proposats de situacions de la vida real, puguin reflexionar sobre les seves decisions, ser crítiques amb les seves propostes anteriors i tenir el poder de canviar alguna d'elles si creuen que és necessari.

Seguidament i per acabar amb l'última sessió del taller, es deixarà un espai de temps per a reflexions, opinions, dubtes i sensacions d'aquestes sessions. Les dones que ho desitgin podran expressar què han suposat per a elles aquestes setmanes i com creuen que repercutirà allò après a la seva vida personal. Així mateix, s'aprofitarà perquè les assistents contestin un qüestionari de satisfacció, se'ls agrairà a totes la seva participació i compromís durant les quatre sessions, i finalment es donarà per conclòs el taller.

4. ESTRATÈGIES D'AVALUACIÓ

Per assegurar-nos que la nostra intervenció dona resultat i que es compleixen els objectius proposats, és de summa necessitat tenir les estratègies necessàries per avaluar-ho.

En primer lloc, amb la dinàmica de la primera sessió "L'estenedor", podem obtenir informació sobre quines expectatives tenen les assistents d'aquest taller. La resposta a la pregunta que se'ls fa (*què esperes que t'aporti aquest taller d'empoderament?*) ens dirà si esperen aprendre coneixements i habilitats o si, en cas contrari, aquest tema no desperta interès o curiositat entre les dones.

El fet que sigui una pregunta oberta, sense opcions de resposta, també permet que les dones s'expressin amb total llibertat i tenen espai suficient per fer-ho.

Una altra estratègia de la qual es farà ús per avaluar la intervenció és l'assistència i participació de les dones al taller. Primerament, es tindrà en compte l'assistència, ja que, si només són presents en una o dues sessions, es perdran gran part dels continguts teòrics i pràctics que s'han preparat. Així mateix, si una participant no assisteix a les primeres sessions, però sí a les últimes, pot trobar-se amb dificultats per entendre el que s'està realitzant, pel fet que les sessions porten una continuïtat. Per tenir un registre de les dones que assisteixen al taller, l'especialista tindrà una llista amb els noms per poder saber qui hi és present. D'altra banda, quantificar la participació de les dones durant les sessions és complicat i no és possible mesurar-ho de manera objectiva. De totes maneres, la persona encarregada d'impartir els tallers pot observar durant el transcurs d'aquestes les intervencions de les participants, si es fan preguntes o si mostren un interès regular, cosa que significaria que la persona hi ha participat activament.

D'altra banda, mitjançant un qüestionari final s'obté informació sobre la satisfacció general de les dones sobre els continguts donats i l'execució de les activitats. Amb un total de deu preguntes i amb una escala de puntuació del 0 al 10 s'obté informació de manera objectiva sobre l'experiència en general del taller, l'acompliment de la persona encarregada de dur-lo a terme, dels elements positius i els aspectes a millorar. Així mateix, es pretén tenir informació si recomanarien el taller a una altra persona, suggeriments i propostes per poder millorar el taller en futures ocasions en forma de pregunta oberta.

Les estratègies explicades fins ara ens proporcionen informació a curt termini, ja que obtindrem els resultats de manera immediata una vegada que finalitzi el taller.

Però també es proposa una estratègia d'avaluació que podria ser a llarg termini. És important saber el que pensen les dones que han assistit al taller i considerar en gran manera les seves respostes per a l'avaluació de la intervenció, encara que l'èxit del taller també ha de ser avaluat per part de l'Ajuntament d'Inca, que ha format part de la planificació d'aquesta intervenció. Si aquesta organització i les treballadores del centre Espai de Dones consideren que el seminari ha de repetir-se, sens dubte es tradueix que s'ha duit a terme una bona feina i, per tant, s'ha aconseguit la consecució dels objectius proposats. Així mateix, és sinònim d'èxit que altres ajuntaments o organitzacions que treballen amb grups de dones de característiques similars a les d'aquesta intervenció tinguin interès a l'hora d'oferir un taller d'empoderament.

5. CONCLUSIONS

Per poder sintetitzar de manera breu les conclusions que s'extreuen d'aquest estudi s'ha realitzat una anàlisi DAFO (figura 1), que ens donarà informació tant interna com externa de la intervenció. Aquesta observació serà de gran ajuda per continuar millorant i es pot prendre com a eina fiable per a pròximes intervencions.

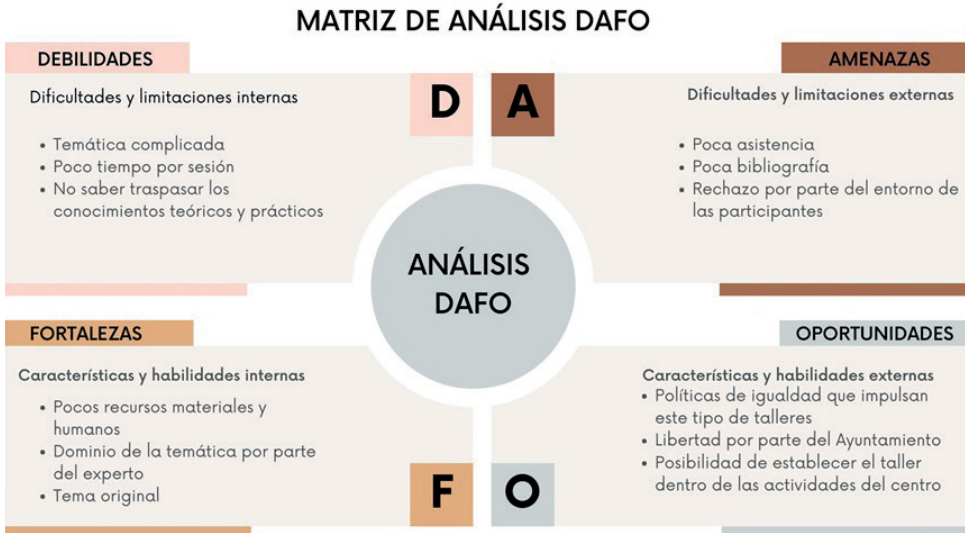

Figura 1. Anàlisi DAFO d'elaboració pròpia.

Una vegada que hem analitzat la nostra intervenció mitjançant l'eina DAFO, ens hem de fixar en els elements interns i externs; més concretament, si ens endinsam en els elements interns, ens trobam amb les febleses i fortalezes d'aquesta intervenció. Les febleses podrien definir-se com les dificultats i limitacions que hem trobat a l'hora de realitzar l'anàlisi. La temàtica d'aquesta intervenció és un concepte més aviat recent i amb diferents visions, per tant, es tracta d'una matèria realment interessant, però d'una gran complexitat pel torrent d'opinions i reaccions que genera quan es treballa amb temes relacionats amb la igualtat de dones i homes. D'altra banda, el poc temps adjudicat a cada sessió pot resultar una flaqueza de la intervenció, atès que és un tema complex i és necessari dedicar més temps per assegurar-se que totes les persones es nodreixen dels coneixements que es transmeten. Finalment, una altra de les febleses és la falta d'habilitat i capacitat per transmetre els continguts preparats, i pot ser derivat de les febleses anteriors (temàtica complexa i falta de temps) o per la poca preparació de les sessions de l'experta.

Quant a les fortaleeses d'aquesta intervenció, se n'han identificat un total de tres. En primer lloc, no cal disposar de molts recursos materials i humans per poder dur-la a terme, ja que no es necessita un gran pressupost i les instal·lacions necessàries són accessibles fàcilment. Així mateix, només es necessita d'una persona experta en la temàtica per poder dur a terme el taller i la figura de l'educadora social com a persona de suport, per conèixer més en profunditat les participants. Una altra de les fortaleeses és el domini de l'experta en la temàtica triada, ja que un dels requisits per fer el taller és que la persona encarregada ha de tenir formació en igualtat de gènere. Finalment, la proposta d'intervenció és original, perquè dona veu a un grup de dones que ha estat invisibilitzades i ajuda a desenvolupar habilitats que les dones no creien tenir.

Si posam esment en els elements externs de la nostra intervenció, ens fixam que hi ha una sèrie de dificultats i limitacions, les amenaces. En primer lloc, podem veure com una amenaça per a l'estudi és la poca assistència de les dones al taller, ja sigui per no poder conciliar-lo amb les seves altres responsabilitats domèstiques i/o laborals, pel poc interès que suscita la temàtica entre elles o per les reticències que poden sorgir a causa dels seus propis processos de socialització. Així mateix, una altra de les amenaces és la poca bibliografia relacionada amb el tema, atès que hi ha poques publicacions d'articles o estudis que tinguin intervencions similars. En últim lloc, pot haver-hi un rebuig per part de l'entorn de les dones assistents, ja que també poden influir aspectes culturals, tradicionals i religiosos molt arrelats.

Les oportunitats, que serien les característiques i habilitats externes identificades, són tres. La primera fa referència a com les polítiques de gènere del nostre país permeten poder dur a terme aquest tipus de tallers, ja que les institucions promouen cada vegada en grau més alt la igualtat entre dones i homes. En segon lloc, es destaca la llibertat de l'Ajuntament d'Inca, i en concret el centre d'Espai de Dones, per acceptar la proposta de poder realitzar la intervenció d'entre les seves activitats. Això ens deriva a la tercera oportunitat identificada, que guarda relació amb l'anterior, ja que a llarg termini es podria implantar el taller com una activitat més del centre.

Després de l'explicació de l'anàlisi DAFO, s'aprofita aquest espai per fer una breu reflexió sobre la intervenció. Quan parlem de la igualtat i de com ens anam desfent de les creences patriarcal que ens emboliquen des de fins i tot abans del nostre naixement, no aturam a pensar en el gran esforç que això comporta. Les dones porten tota una vida tenint uns pensaments concrets sobre com han de ser i com han de comportar-se, mentre tot el seu entorn

reforça les seves accions, emocions i sentiments que emboliquen aquestes creences. No és d'estranyar que el procés de descompondre totes aquestes idees tenguí un cost emocional i psicològic del qual poques vegades es parla. No es visibilitza la culpa i el malestar que senten les dones per no seguir els rols i estereotips de gènere, però al seu torn passen per un procés d'educació i sensibilització que les fa no creure més en ells. Per tant, l'empoderament es tracta d'un aprenentatge constant que pot durar tota una vida, ja que les creences patriarcals es troben en totes les estructures possibles de la nostra societat. Així mateix, encara que aquestes creences formin part de la vida d'una persona, si es proposen tallers com els d'aquesta intervenció, es pot crear un espai per a la reflexió i compartir la nostra visió amb altres persones.

D'altra banda, és important parlar de la situació de vulnerabilitat que viuen les dones immigrants no sols per ser dones i immigrants, sinó quan correlacionen aquests factors. Encara que les experiències de les dones han de considerar-se totes per igual, no hem d'oblidar que segons les categories socials a les quals pertanyen les dones poden sofrir opressions o tenir privilegis. Per tant, les dones de diferent classe social, ubicació geogràfica o orientació sexual no han de ser silenciades, i s'ha d'apostar per un moviment feminista que guarda un lloc per a totes les dones.

REFERÈNCIES

Agudelo Londoño, J., Bedoya Garcia, J. y Tamayo Osorio, D.L., 2016. Ser mujer : entre la maternidad y la identidad Introducción. *Revista Poiésis* [en línea], no. 31, Disponible a: <https://pdfs.semanticscholar.org/4f5b/9b7b078661eea4bedc78135de0b8752a52a3.pdf>.

Aguilar, T., 2008. El sistema sexo-género en los movimientos feministas. *Amnis. Revue d'études des sociétés et cultures contemporaines Europe/Amérique*, vol. 8, DOI 10.4000/amnis.537.

Alonso, A., González, R. y Becerro de Bengoa, B., 2012. ¿Hombres y mujeres resuelven los conflictos de la misma forma? , vol. 265.

Arias Zuzunaga, N., 2019. Women of Now : Evaluating the Role of Autonomy and. *University of California*.

Astelarra, J., 2004. *Políticas de género en la Unión Europea y algunos apuntes sobre América Latina* [en línea]. S.l.: s.n. vol. Julio. ISBN 9213225458. Disponible a: <https://core.ac.uk/download/pdf/45620030.pdf>.

Batle Mayrata, M.M., 2016. Capacidad de resiliencia en la mujer inmigrante y su fortalecimiento desde los servicios sociales. [en línea], Disponible a: <http://dspace.uib.es/xmlui/handle/11201/1613>.

Batliwala, S., 1997. El Significado del Empoderamiento de las Mujeres: Nuevos Conceptos Desde la Acción. *Poder y empoderamiento de las mujeres*.

Benedicto, C., 2018. Malestares de género y socialización: el feminismo como grieta. , vol. 38, no. 134, DOI 10.4321/S0211-57352018000200014.

Casique, I., 2007. Multiplicidad del vínculo entre empoderamiento de la mujer y violencia de género. *Estudios sobre cultura, género y violencia contra las mujeres*.

Castanyer, O., 2010. *La asertividad, expresión de una sana autoestima* [en línea]. S.l.: s.n. ISBN 9788433011411. Disponible a: <https://elibro.net/es/ereader/uladech/47614>.

Con, C., 2012. Asertividad en mujeres profesionales y amas de casa. Universidad Rafael Landívar, Quetzaltenango, Guatemala.

Crenshaw, K.W., 1991. Mapping the Margins: *Stanford Law Review*, vol. (43) 6,

Delgado, D., Zapata, E., Martínez, B. y Albertí, P., 2010. Identidad y empoderamiento de mujeres en un proyecto de capacitación. *Ra Ximhai*, vol. 6,

Expósito Molina, C., 2012. ¿ Qué es eso de la interseccionalidad ? Aproximación al tratamiento de la diversidad desde la perspectiva de género en España. , vol. 3.

Fondo de las Naciones Unidas para la Infancia (UNICEF), 2017. *Comunicación, infancia y adolescencia: Guías para periodistas. Perspectiva de Género* [en línea]. S.l.: s.n. ISBN 9789280648928. Disponible a: https://www.unicef.org/argentina/sites/unicef.org/argentina/files/2018-04/COM-1_PerspectivaGenero_WEB.pdf.

Freixas, A., 2001. Entre el mandato y el deseo la adquisición de la identidad sexual y del género.pdf. , no. La educación de las mujeres: nuevas perspectivas.

Gamba, S. 2008. *¿Qué es la perspectiva de género y los estudios de género?* Mujeres En Red. El Periódico Feminista. Disponible a: <https://www.mujeresenred.net/spip.php?article1395>.

Gálvez, D., [sin fecha]. Taller de Transformación Personal y Empoderamiento para mujeres “ Objetivo Mariposa ”. *Giganteando. Escuela de familias*.

García-Yeste, C., Gairal, R. y Ríos, O., 2017. Empoderamiento e Inclusión Social de Mujeres Inmigrantes a través de las Tertulias Literarias Dialógicas Empowerment and Social Inclusion of Migrant Women through Dialogic Literary Gatherings Introducción. *Revista Internacional de Educación para la Justicia Social (RIEJS)*, vol. 6, no. 2.

García Arteaga, V.F., Coria, E.C. y Reyes, C.M., 2022. Factores que impulsan e inhiben el empoderamiento femenino : una revisión de literatura Factors that push and inhibit female empowerment : a literature review Instituto de Ciencias Económico Administrativas , Universidad Autónoma Instituto de Ciencias Eco. , vol. 101, no. 1, DOI 10.15517/rr.v101i1.43649.

Gil, M.I., 2019. El origen del sistema patriarcal y la construcción de las relaciones de género. *Ágora* [en línea], Disponible a: <https://www.agorarsc.org/el-origen-del-sistema-patriarcal-y-la-construccion-de-las-relaciones-de-genero/>.

Güell, M., 2005. *¿ Por qué he dicho blanco si quería decir negro?: Técnicas asertivas para el profesorado y formadores (Vol. 2)*. S.l.: Graó.

Güell torrent, B., Arrasate Hierro-Olavarria, M. y Solé Arraràs, A., 2020. Visibilizando estrategias de agencia y empoderamiento económico : el caso de las mujeres de origen pakistaní en barcelona. , vol. 48, no. 2020.

Harrami, N., 2005. El poder de la mujer y su representación en la sociedad marroquí.

Institut d'Estadística de les Illes Balears (IBESTAT). (2022). Disponible a: <https://ibestat.caib.es/ibestat/estadistiques/poblacio>.

Instituto de la Mujer, 2004. Guía práctica para la dinamización de Grupos de Mujeres con Experiencia Migratoria.

Instituto de la Mujer, [sin fecha]. Guía para el desarrollo personal. [en línea]. Disponible a: <https://www.inmujeres.gob.es/areasTematicas/AreaProgInsercionSociolaboral/docs/Materiales/GuiaDesarrolloPersonal.pdf>.

Instituto Nacional de Estadística (INE), 2022. Crecimiento interanual de la población de España por semestres.

Kabeer, N., 1998. Realidades trastocadas: las jerarquías de género en el pensamiento del desarrollo.

León, M., 1997. Poder y empoderamiento de las mujeres.

Lopez Zavala, J., Y Zapata Martelo, E., 2005. La integración económica de las mujeres rurales: un enfoque de género en el Sector Agrario. Secretaría de La Reforma Agraria, Programa de La Mujer En El Sector Agrario, 4.

Martín, V.Z., 1999. Aproximación Psicosocial y de Género al Proyecto Migratorio de Mujeres A Psychosocial and Gender Approach to the Migratory Project of Women. *Revista de Psicología de la Universidad de Chile*, vol. XI, no. 1.

Martínez, I.M., Meneghel, I. y Peñalver, J., 2019. ¿El género afecta en las estrategias de afrontamiento para mejorar el bienestar y el desempeño académico? *Revista de Psicodidáctica*, vol. 24, no. 2, DOI 10.1016/j.psicod.2019.01.003.

Martínez, L. y Tuts, M., [sin fecha]. DERECHOS HUMANOS, MUJER E INMIGRACIÓN: Hacia una educación intercultural en el aula.

Martínez, S., 2017. Procesos de empoderamiento y liderazgo de las mujeres a través de la sororidad y la creatividad. *Universidad Pontificia de Comillas*.

Mendieta y Núñez, L., 2010. Factores de empoderamiento y protección de las mujeres contra la violencia. *Revista mexicana de sociología* [en línea], vol. 72, no. 1, Disponible a: http://www.scielo.org.mx/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0188-25032010000100002#notas.

Monreal-Gimeno, M.C. y Terrón-Caro, M.T., 2015. Repercusiones de la socialización diferencial entre hombres y mujeres en las relaciones de género en el proceso migratorio. *Revista del Cisen Tramas/Maepova*, vol. 3, no. 1.

Monreal Gimeno, M.C., Cárdenas Rodríguez, R. y Martínez Ferrer, B., 2019. Estereotipos, roles de género y cadena de cuidado. Transformaciones en el proceso migratorio de las mujeres. *Collectivus*, vol. 6, DOI 10.15648/coll.1.2019.6.

Morcillo-Martínez, J.-M., 2022. La importancia de visibilizar, en la actualidad, a las mujeres marroquíes en Andalucía. *Migraciones. Publicación del Instituto Universitario de Estudios sobre Migraciones*, no. 56, ISSN 1138-5774. DOI 10.14422/mig.2022.019.

Moro Da Dalt, L., 2012. *La inteligencia emocional, la asertividad y otras habilidades sociales como estrategias para el desarrollo profesional* [en línea]. S.l.: s.n. ISBN 9684972059. Disponible a: <http://www.gitanos.org/publicaciones/guiapromocionmujeres/pdf/05.pdf>.

Mujer, I. de la, 2022. Proyecto de empoderamiento para mujeres inmigrantes de origen africano. *Universidad de Alcalá de Henares*.

Mujer, I. de la, [sin fecha]. Guía para el desarrollo personal.

(ONU), O. de las N.U., 2006. *Poner fin a la violencia contra la mujer. De las palabras a los hechos: Estudio del Secretario General de las Naciones Unidas* [en línea]. S.l.: s.n. ISBN 9789213301968. Disponible a: https://www.un.org/womenwatch/daw//public/VAW_Study/VAW-Spanish.pdf.

ONU Mujeres, s.f. *Mujeres refugiadas y migrantes*. Disponible a: <https://www.unwomen.org/es/news/in-focus/women-refugees-and-migrants>

ONU Mujeres, s.f. *Incorporación de la perspectiva de género*. Disponible a: <https://www.unwomen.org/es/how-we-work/un-system-coordination/gender-mainstreaming>

Pérez, M., 2008. Mujeres Inmigrantes: Realidades, Estereotipos Y Perspectivas Educativas. *Revista Española de Educación Comparada*, vol. 14.

Petrus Bey, J.M. y EStrany Bertos, J., 2014. Evolució i localització de la població estrangera a Inca als primers decennis del segle XXI.

Rodríguez Valladolid, N., 2014. Género, inmigración e intervención social. En E. Chocarro & M. Sáenz (Eds.). *Universidad de la Rioja*.

Rosso, N., 2016. El sistema patriarcal: sus fundamentos y funcionamiento. *Diálogo Internacional: Femicidios en América Latina*.

Santoro, C., Martínez-Ferrer, B., Gimeno, C.M. y Musitu, G., 2018. New directions for preventing dating violence in adolescence: The study of gender models. *Frontiers in Psychology*, vol. 9, no. JUN, ISSN 16641078. DOI 10.3389/fpsyg.2018.00946.

Soria, L.M. y Peláez, S.C., 2018. Revisión documental del empoderamiento en mujeres desde una perspectiva psicológica. *Universidad Autónoma de Bucaramanga*.

Townsend, J. G., 2002. Las mujeres y el poder. Contra el patriarcado y la pobreza.

Un Women, 1997. 1 Important Concepts Underlying Gender Mainstreaming.

Vitale, S., 2000. El status de la mujer migrante. Las marroquíes en España. *Investigaciones Geográficas*, no. 24, ISSN 0213-4691. DOI 10.14198/ingeo2000.24.09.

Young, K., 1993. Capítulo 9, «Planning from a gender perspective: Making a world of difference». *Planning Development with Women: Making a World of Difference*. S.l.: s.n.

Zine, J., 2006. Unveiled sentiments: Gendered islamophobia and experiences of veiling among muslim girls in a canadian islamic school. *Equity and Excellence in Education*, vol. 39, no. 3, ISSN 15473457. DOI 10.1080/10665680600788503.